

УДК 141.3:316.6

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ЛІОТАРІВСЬКОЇ НАРАТИВНОЇ ПРОГРАМИ: СУЧАСНА ЖІНКА У РОЗПОВІДЯХ

Надія Гапон

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
haponnp@gmail.com*

Розглянуто особливості розвитку наративного методу та його становлення у руслі ліотарівської наративної програми постмодерністської філософії. Зауважено позиції теоретиків статі, які у межах своїх підходів (психоаналітичного) активно напрацювали поле «малих наративів» про жіночий суб'єкт, інверсії соціальних ролей та проблеми суб'єктифікації. Теоретикам гендеру під егідою ліотарівської ідеї вдалося об'єднати усі види гендеризованого знання («малих наративів») й утвердити наратив як емпіричний метод. Акцентовано на значенні застосування методу наративу в освітніх цілях. Проаналізовано результати дослідження студентських наративів «Українська жінка постсучасності та її горизонти». Показано, що автори наративів є в закритій дилемі «професійна самореалізація – сім'я», не рефлексують над іншими вагомими сферами самоздійснення.

Ключові слова: наратив, постмодерністська філософія, гендерні дослідження, жінка, освіта.

Один зі способів, що допомагає людині рефлексувати над світом, є наратив (лат. *narrare* – мовленнєвий акт, розповідь). Наратив визнаний іманентною властивістю людського мислення. Він становить фундаментальну філософську, психологічну, лінгвістичну, культурологічну основу наших спроб дійти до згоди зі своїм статусом та ролями, власною природою та умовами існування. Експозиції соціокультурного життя у наративах пов'язані зі змінами індивідуального ставлення до соціальних і культурних об'єктів, норм, вартостей, традицій. Соціокультурні події, відображені у наративах людини, трансформують її ідентичність, стосунок до себе, змінюють зміст думок та особисті смисли. Наратив є формою дискурсу, що створює особливий саморефлексуючий модус мислення. Традиційні способи розповідання історій, або наративні конвенції, утворюють «предструктуру, за допомогою якої особа робить себе зрозумілою для інших», відкриває можливість діалогу та відносин [1, с. 7]. Метод наративу вміщує герменевтичний, дискурсивний та евристичний підходи аналізу текстів та дає змогу найбільш повно та якісно описати певні соціокультурні феномени. Дж. Брунер пропонує розглядати відносини між «життям» і результатом висловлювання (інтерпретації) як процес взаємного наслідування. Метод наративу (*the narrative tenet*), наприклад, у навчанні допомагає молодій людині створювати свою особисту модель світу, в якому особа намагається визначити власне місце.

Для цієї мети автор рекомендує використовувати наратив в освіті, навчанні та вихованні молоді. «Наратив імітує життя, а життя імітує наратив» [5, с. 10].

Існує змістове різноманіття розуміння поняття наратива та суміжних понять (наративна парадигма, наративний підхід, наративний метод, наративний принцип, наративний аналіз, наративне інтерв'ю). Наратив як метод застосовується у руслі структурного (В. Лабов, Дж. Знанецкі), соціально-конструктивістського (К. Герген), персонологічного (Д. МакАдамс) та інших підходів (Г. Олпорт, Дж. Брунер). Філософ Д. Деннет розуміє наратив як репрезентацію реальності, рефлексивний процес особистої і соціокультурної ідентифікації. Процеси конструювання споминів і осмислення подій характеризують динамічність, мінливість наративу, а також інтенсивність, або скерованість, в основу якої покладено деякий сенс, бажання [6, с. 39]. Наратив розглядають як загальну метатеоретичну парадигму (Т. Сарбін, 2004); життєву історію, що є основою ідентичності людини у модерністському суспільстві (Д. Мак Адамс, 1985); схему організації досвіду (В. Лабов, Дж. Валецькі, 1966), що є певним способом структурованою; будь-яку письмову або усну розповідь; розповідь про конкретний епізод, подію у житті людини (один з жанрів дискурсу). Напрацьовано чимало джерел наративного підходу в царинах практичної філософії, культурології, психотерапії тощо. Це теорія «Я» У. Джеймса, соціальний інтеракціонізм Дж. Г. Міда, теорія ролей Т. Сарбіна, культурна антропологія (Г. Бейтсон, К. Гірц), драматургічний підхід в соціології (І. Гоффман), психосоціальна концепція Е. Еріксона, культурно-історична психологія Л. Виготського, структурний аналіз оповідання в літературознавстві (В. Пропп, К. Бьорк), філософія (Л. Вітгенштейн, Р. Барт, М. Фуко), соціологія (П. Бергер, Т. Лукман) та ін.

Мета статті – розглянути філософський контекст утвердження наративного методу в руслі гендерної теорії, проаналізувати прикладні аспекти його застосування.

Поняття «малого наратива», яке належить Ж.-Ф. Ліотару, вперше з'явилося у його праці «Ситуація постмодерну» (1979). «Малі наративи» Ж.-Ф. Ліотар розглядає як певну стратегію опису власного бачення світу, способу розказати про себе в ситуації, коли знання монополізоване «великим наративом». Як вважає Ж.-Ф. Ліотар, «малі наративи» стають на передній план, коли «великі наративи» модернізму втрачають свою вірогідність. Філософія була тією сферою, тим «великим наративом», де постановка проблеми жіночої суб'єктивності поза акцентами, які розставила традиція від Платона до Канта, видавалася майже неможливою. Модерність мала справу з масштабними проблемами, що виникали у глобальному контексті. Позаяк постмодерність прагне вирішувати локальні проблеми, які мають стосунок до конкретних речей, справ, об'єктів та суб'єктів. Наприклад, надання жінкам більших прав є тією «масштабною» проблемою, яка фактично універсалізує поняття «жінок», не зауважує специфіки їхніх життєвих умов та досвіду. Ж.-Ф. Ліотар переконливо зазначив, що подальше звернення до «великих наративів», метанарацій в умовах постмодерністського наукового дискурсу практично нереальне [3, с. 71]. Проте залишаються «маленькі розповіді», вони добре підходять для вирішення сучасних завдань. Тому, на думку Ліотара, лише локальне втручання пропонує насправді ефективний спосіб вирішення проблем [3, с. 72]. Людина досягає саморозуміння через наратив, його тлумачення, здійснює безперервну самоінтерпретацію. Остання допомагає виокремлювати в життєвому потоці певні моменти, які мають для людини сенс.

Точками зіткнення дослідницьких позицій постмодерну та модерну (Ю. Габермас, В. Вельш, Е. Гіденс Дж. Вагтімо та ін.) стають модерністська ідея розуму («чистого»),

«трансцендентального»), а також ідея картезіанського суб'єкта. Ці ідеї були наріжними каменями проекту Просвітництва. Відтак ревізія згаданого проекту провадить до реконструкції наявного в ньому автономного епістемологічного та морального суб'єкта. Це означає для постмодерністів, що має бути переборена ностальгія за «непорушними основами» та «невинністю» (нейтральністю) знання, яке буцімто слугує для блага усіх. Ж.-Ф. Ліотар пише: «Я застосовуватиму термін «модерн» для класифікації будь-якої науки (про природу, суспільство, мислення), що легітимує себе за допомогою метадискурсу, що експліцитно апелює до таких гранднартивів, як діалектика Духу, герменевтика смислу, емансипація суб'єкта пізнання чи суб'єкта дії, або забезпечення добробуту людства» [3, с. 71].

Праця Ж.-Ф. Ліотара як одного із найбільших пропагандистів постмодернізму відома своєю критикою просвітницького гранднаратива та усіх «великих нартивів» ХХ ст. Наратив є одним із багатьох типів мовних практик, або «дискурсів». Гранднаративи є особливим типом дискурсів, які охоплюють розповіді про грандіозні події, переказування історії, легенд тощо, які не застосовуються у тих галузях культури, де «переважальними є доведення, бездоганні обґрунтування, точні аргументації» [3, с. 75]. Теоретики гендеру, які обрали постмодерністську філософію за основу для його проблематизації, долучилися до критики великих нартивів. Дослідники (Дж.Флекс, Д.В. Скотт та ін.) проблематизували дієвість емансипаційних просвітницьких закликів стосовно жіночого суб'єкта. Дж.Флекс зазначила, що філософська думка багато сторіч викристалізовувала певне знання про чоловічий/жіночий гендер. У філософії від Платона до Канта проголошувались судження, які у наступні сторіччя ставали «ментальними картами» для дослідників у галузі психології, історії, соціології, літературознавства тощо [8, с. 45]. Окремі філософські істини, які розкривали життя гендеру, ставали окремими теоріями й перевірялися емпірично.

Прихильники ліотарівської постмодерністської програми «переоцінки вартостей» гранднартивів також розкритикували психоаналітичне уявлення про відмінності суб'єктивного світу жінок та чоловіків. Вони вказали, що психоаналіз, акумулювавши у собі філософські уявлення про стать, які формувалися впродовж епох, перетворився у гранднартив, який заперечував розвиток жіночого гендеру. Дослідники статі погодилися з ліотарівською думкою необхідності протистояння, опору гранднартивам. Ж.-Ф. Ліотар наголошував на тому, що легітимація знання за допомогою «великих нартивів» містить претензії на істинність та справедливість. Наприклад, модерністське визнання наукового дискурсу як найрозвинутішої ментальності, є замаскованою характеристикою «малих нартивів» як таких, що належать до відміннісної ментальності – примітивної, відсталі, зітканої з опінією, забобонів, виявів неучтва. Саме так розглядають наративи прихильники раціоналістської науки – як легенди, вигадки, що призначені лише для дітей і жінок.

«Малі наративи» належать до констеляції термінів, що їх Ж.-Ф. Ліотар співвідносить з фразуванням (поєднанням термінів або дій), диферендом та паломництвом (мандрами). «Великий нартив» (наприклад, християнство, Просвітництво, капіталізм і марксизм) завжди забезпечує зв'язність, охоплюючи різні конфлікти, тобто диференди, що виникають в історії суспільства. У своїй праці «Диференд» (1988) Ж.-Ф. Ліотар обговорює нартив як певний тип сукупності фраз, у якому неоднорідність фраз, що утворюють диференд (конфлікт, для розв'язання якого немає адекватних юридичних засобів), є найменш помітною. Тому постмодернізм був визначений як вибух диферентів на суспільно-політичному обрії у ситуації розпаду великих нартивів [2, с. 59].

Наприкінці ХХ ст. теоретики статі марксистського, лібералістського, психоаналітичного напрямків (К. Джонсон, Л. Малві, К. Пенлі, Ш. Муф, Дж. Батлер) активно напрацьовують картате дискурсивне поле «малих наративів» про жіночий суб'єкт, інверсії соціальних ролей та проблеми суб'єктифікації. Вони повертають ідею паломництва навспак і намагаються під егідою цієї ліотарівської ідеї об'єднати всі види гендеризованого знання («малих наративів»). Показовим є те, що увага до сучасного чоловічого/жіночого світу посилюється у час, коли у науковій спільноті помітно знижується вплив монолітних метатеорій. Зростає тенденція індивідуалізувати наукові дослідження, які сприяють поширенню множинних теорій гендеру, в межах яких формуються нові істини. Власне це характеризує сьогодення науки, яке відкриває перспективи для осмислення гендеру та побудови нових теорій, які не тільки не є універсалізуючими, а й вибудовуються за стратегією «малих наративів».

Згідно з Дж.Брунером, наративи мають певну структуру та характеризуються наявністю «подвійного ландшафту»: обставини, дійові особи, мета, засоби її досягнення становлять «ландшафт дії» (landscape of action); думки, почуття, знання і інші переживання персонажів формують «ландшафт свідомості» (landscape of consciousness) [5, с. 78]. Натомість структура наратива згідно з В. Лабовим і Дж. Валецькі [7] є іншою. Наратив у вузькому сенсі є схемою організації досвіду, що містить певні складові: ставлення автора до предмета наратива (ті, що прогресують, амбівалентні, ті, що регресують), герої наратива (початку, середини, кінця), емоційний фон та каузальна атрибуція.

За методологічне підґрунтя нашого дослідження ми обрали структурний аналіз наратива за схемою В. Лабова, Дж. Валецькі. Слушними також виявилися роздуми про три типи історичних форм наративів М. Ш. Магомеда-Емінова. Він зауважив, що наративний метод – це фактично аналіз життєвих історій. Метою наратива (есею, оповідання) є насправді трансформація особистості оповідача. Автор виокремлює: 1) наратив страждання, мучеництва, жертви (в пасивній формі маємо наратив жертви, в активній формі – наратив переслідування, мучителя); 2) наратив стійкості, випробування, героїства, мужності, порятунку (в пасивній формі – наратив пристосування, збереження, витримки, стійкості, в активній формі – наратив героїзму, мужності, рятівника); 3) наратив зростання, трансгресії (у пасивній формі – це мудрець, знавець, в активній формі – зростання, трансгресія, рішучість «бути», митець, майстер тощо) [4, с. 45].

Звернемося до аналізу наративів на тему: «Українська жінка постсучасності та її горизонти». Проаналізовано наративи студенток 5-6 курсів ЛНУ ім. І. Франка. Вік – 21-26 років, сімейний статус – третина заміжніх, N=50. В ході аналізу було доведено, що у п'ятих типах наративів відстежуються різні типи жінок, які мають різні соціальні ролі. Перший тип наративу «Стійкості; бажання; сили» (6%). Головною героїнею наративу є жінка-лідер (підприємці, керівники). Ставлення авторок до героїні було амбівалентним. Спосіб каузальної атрибуції, які обирають авторки для пояснення причин цього сценарію ідентифікації та виконання соціальних ролей робить акцент на ситуативних чинниках соціальної ролі. Героїні наративу – жінки середнього віку, які характеризуються повною суб'єктністю та молоді жінки, які є часто професійно заангажованими та прагнуть професійного, кар'єрного зростання. Опис героїнь (жінок-лідерів) за рисами характеру нагадує чоловіків: вони цілеспрямовані, впевнені у власних силах, всього домагаються самостійно, не сподіваються на чийсь допомогу. Повну суб'єктність жінкам забезпечує їхня економічна (фінансова) свобода. Вони дуже зайняті роботою, живуть нею. У ділових контактах воліють виявляти «маскулінний» стиль взаємин.

Другий наратив «Росту; рішучості «бути»; самотності» (48 %) описує молодих жінок, які є професійно заангажованими. Головною героїнею наративу є жінка, що прагне професійного та кар'єрного росту й має мету самореалізації. Спосіб каузальної атрибуції, які обирають авторки для пояснення причин цього сценарію ідентифікації та виконання соціальних ролей протилежний до решти наративів. Авторки тут роблять акцент на диспозиційних чинниках соціальної ролі. Вони вірять, що лише від психологічних рис жінки, особливостей характеру волі, предметного та соціального інтелекту, знань, комунікативних навичок залежить успіх ролі. Ставлення авторок до героїні є амбівалентним. У наративі жінка на перше місце завжди ставить роботу, досягнення кар'єрного успіху. Однак неповна суб'єктність жінок обумовлена відкладанням реалізації певних задумів (створення сім'ї, народження дітей).

Третій наратив «випробування, порятунку, витримки» (38 %) об'єднує жінок-виконавців (суміщують професійну роботу та роботу у колі сім'ї). Головною героїнею наративу є жінка-виконавець. Ставлення авторок до героїні є співчутливе. Жінки-виконавці перебувають у шлюбі та мають дітей, часто живуть у сім'ї разом з батьками. Часто дохід у них невисокий (менше половини сімейного бюджету), тому економічна роль у сім'ї є невисокою. Більшість мають вищу освіту. Вони – наймані працівники підприємств та закладів. Багато працюють, навіть у вільний час їхні думки зайняті роботою. Часто вони не задоволені нею, переважно через невисоку зарплату. На роботі вони обирають м'який, «жіночий» безконфліктний стиль взаємин.

Четвертий наратив «пасивності, страждання, посвяти» (4 %) характеризує жінку, яка обрала роль домогосподарки. Головною героїнею наративу є жінка-домогосподиня. Ставлення авторок до героїні є негативним. Йдеться про експансію рольового віяла сімейною роллю. Таке підпорядкування жінки ролі домогосподині загрожує стагнацією особистої суб'єктності. Адже особиста сфера ущільнюється під впливом накопичення сімейних ролей.

П'ятий наратив «активності, пристосування, збереження» (4 %) об'єднує жінок вільних професій (музиканти, мисткині). Головною героїнею наративу є жінка-мисткиня. Ставлення авторок до героїні є співчутливе. Орієнтація на творчість, улюблену справу, її підтримка (продаж власного продукту діяльності, пошук спонсора) потребує гнучкості й рольової пластичності: поєднання виконання різних ролей (виготовлення продукту його реалізація, виховання дітей, робота у тріаді «дім, сад, город» тощо). Відтак система жінки «вільної творчої одиниці» сприймається авторами наративів подібно до ціннісної системи «родиноцентризму» з її орієнтацією на обов'язок, сімейну відповідальність, народження і виховання дітей, піклування про старість батьків, домінування авторитету батьків і родичів. Все це поступається місцем системі «еґоцентризму» з його цінностями індивідуалізму, незалежності, а також особистих досягнень.

Аналіз наративів засвідчив, що студентки вважають запорукою успішної трансформації соціальних ролей постсучасної жінки кар'єрне зростання, високий професійний статус, що дає різні ступені свободи. Менш позитивно автори наративів сприймали практику поєднання соціальних ролей, наприклад матері та творчої особи. Найбільш вдалим для авторок є поєднання низки статусних позицій, ролей (сімейних, професійних). Вони не зауважили соціальних ролей постсучасної жінки, які залежать від її статусу громадянки (громадська робота, політична участь, волонтерство). Без посилення громадянської ролі жінки з її «етикою турботи» послаблюються процеси соціальної демократизації. Натомість посилюється маскулінізація жіночої суб'єктивності.

У процесі аналізу емоційного фону наративів доведено різне бачення трансформацій жіночої ролі і прагнення свободи життя й діяльності. Проаналізувавши героїв (початок – середина – кінець) наративу, ми переконалися у домінуванні сценарію професійної самореалізації та відтермінуванні сімейного сценарію (заміжжя, народження та виховання дітей). Вочевидь автори стоять перед дилемою професійна самореалізація – сім'я, й вирішують цю дилему на користь першого поняття дихотомії. Олюднений простір наративів від їхнього початку до кінця щоби́льше зменшується й переходить у формалізований вимір інституційної взаємодії (місце роботи, організації тощо). Це означає, що авторки не рефлексують над фактом третьої площини самоздійснення, а саме – суспільно-громадської та політичної самореалізації жінки.

Отже, у руслі ліотарівської наративістської програми «прощання з метафізикою» теоретики гендеру шукали нові ідеали справедливості та істини, вільні від неправдивих метанаративів емансипації та консенсусу. Постмодерністські теоретики гендеру на порядок денний поставили епістемологічну проблему заміни універсалізованого суб'єкта мультицентрованим суб'єктом пізнання. Це визначило перспективи застосування наратива як методу розвитку жіночої суб'єктності, ідентичності та самоусвідомлення. Результати нашого емпіричного дослідження «Українська жінка постсучасності та її горизонти» засвідчують специфічне усвідомлення студентками громадської, соціально-політичної ролі жінки у суспільстві. Їхні наративи містять мету вільної самореалізації, та немає усвідомлення шляхів її досягнення. Авторки наративів не зовсім усвідомлюють зв'язок сценарію «вільної особи» із громадською активністю, зростанням самостійності та дієвості жіночих організацій, участі у виборах до органів місцевої влади, парламенту тощо. Відтак, це неусвідомлення постає окремим завданням навчальних курсів та позанавчальної роботи в освітньому закладі. Важливо також створити умови, які допоможуть студенткам гармонійно поєднувати та успішно реалізувати активні громадські ролі, які їм важливі та цікаві. Наратив у навчанні студентів допомагає молодій людині створювати свою особисту модель світу, в якій особа намагається осмислити своє місце, статус і роль. Загалом наратив діє як фундаментальний процес розуміння (поза будь-якою специфічною літературною традицією), як один із суттєвих елементів нашого розуміння дійсності. Існує неочевидний зв'язок образів наративів, що описують дійсність, і здатності людини контролювати власні наративи. Позаяк неконтрольований наратив робить людину жертвою обставин, показує розбалансованість об'єктивної і суб'єктивної реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Герген. К. Дж. Социальная конструкция в контексте : пер. с англ. А. А. Киселева, Ю. С. Вовк / К. Дж. Герген. – Харків: Гуманітарний центр, 2016. – 328 с.
2. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В.Е. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.
3. Ліотар Ж.-Ф. Постмодерністська ситуація /Ж.-Ф. Ліотар // Після філософії: кінець чи трансформація?/ За ред. В.Ляха. – К. : Четверта хвиля, 2000. – С.71-85.
4. Магомед-Эминов М.Ш. Феномен экстремальности. 2-е изд. / М.Ш. Магомед-Эминов. – М.: Психологическая ассоциация, 2008. – 218 с.

5. Bruner J.S. *The Culture of Education*/ J.S.Bruner. – Cambr., Mass. : Harvard University Press, 2006. – 224 p.
6. Dennett D. C. *Natura umysłów* / Daniel C. Dennett. – Warszawa: Wydawnictwo: CiS, 2005. – 208 s .
7. Labov W., Waletzky J. *Oral Versions of Personal Experience: Three Decades of Narrative Analysis*/ W. Labov, J. Waletzky //Special Volume of a Journal of Narrative and Life History. – 1997. – Vol. 7. – P. 3–38.
8. Flax J. *Is Enlightenment Emancipatory?* / J. Flax Disputed //Subjects: Essays on Psychoanalysis, Politics and Philosophi. – New York.: Routlege, 1993. – P.75-91.

GENDER ASPECTS OF LYOTARD’S NARRATIVE PROGRAM: MODERN WOMAN IN NARRATIVES

Nadiya Hapon

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska str, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
haponnp@gmail.com*

The article analyze the peculiarities of the narrative method development and its formation in the context of Lyotard’s narrative program of postmodern philosophy. It is noticed the positions of gender theorists, which with in the confines of the irapproaches (psychoanalytic, etc.), have actively developed the fieldof «small narratives» about a female subject, inversions of social roles and problems of subjection. The gender theorists under the aegis of Lyotard’s idea managed to combine all kinds of gendered knowledge («small narratives») and adopt the narrative as an empirical method. It is emphasized the importance of the narrative method for educational purposes.

In line with the Lyotard’s narrative program “Parting with Metaphysics” gender theorists were looking for new ideals of justice and truth, which were free from false metanarratives of emancipation and consensus. The postmodern theorists of gender were placed on the agenda epistemological problem of substituting a universalized subject by a multicentered subject of cognition. This defined the prospects of using the narrative as a method of developing female subjectivity, identity and self-awareness.

It is analyzed the results of research concerning student narratives «Ukrainian woman of modernity and its horizons». They show the specific awareness of the female students of the social, political and social role of women in society. Their narratives contain the goal of free self-realization, but they have no awareness of ways to achieve it. It is shown that the authors of narratives are locked in the «professional self-realization – family» dilemma, they don’t reflect on other important areas of self-realization. Authors of narratives are not fully aware of the connection between the scenario of «free person» and public activity, the growth of autonomy and efficiency of women’s organizations, participation in elections to local authorities, parliament, etc. Consequently, this unconsciousness presents itself as a separate task of training courses and extra-curricular work in an educational institution. It is also important to create conditions that will help female students harmoniously combine and successfully implement active social roles that are important and interesting to them.

Key words: narrative, postmodern philosophy, genderstudies, woman, education.